

Keller, Jan

Problém nezamýšlených důsledků jednání

In: Keller, Jan. *Sociální jednání : z hlediska marxistické sociologie*. Vyd. 1.
Brno: Univerzita J.E. Purkyně v Brně, c1988, pp. 73-85

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122464>

Access Date: 03. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

6. PROBLÉM NEZAMÝŠLENÝCH DŮSLEDKŮ JEDNÁNÍ

Lidské jednání je jednání účelové. Pomineme-li chování bezmyšlenkovitě habituální a chování nekontrolovaně afektivní, lze tvrdit, že člověk má na počátku svého jednání v představě cíl, k jehož realizaci je jednání zaměřeno. V sociální realitě se však na nejrůznějších úrovních setkáváme se skutečnostmi, které evidentně nejsou a nebyly cílem jednání nikoho ze zúčastněných. Přesto existují. Svým významem pro aktéry mohou nezřídka zastíňovat ty skutečnosti, které byly vytvářeny vědomě a s velkým úsilím. Nevznikají mysticky, mají vždy svou příčinu. Co jim však chybí, je důvod; nikdo je prostě nechtěl a nezamýšlel. „Drobnější“ příklady tohoto jevu sahají od běžné fronty před obchodem, přes dopravní srážky a dále přes nechtěné děti až po současné ekologické problémy. Vesměs jde o události, které se přihodily, i když je nikdo z aktérů nesledoval, často spíše naopak. Mezi největší témata téže kategorie patří nepochybně samotný vznik lidského rodu (nezamýšlený důsledek nikoli vědomého, nýbrž pudového jednání bezprostředních živočišných předchůdců člověka) právě tak jako hrozba nikým vlastně nechtěného násilného zániku lidského rodu.

Koncepce nezamýšlených důsledků jednání je sociologickou verzí velkého filozofického problému svobody a nutnosti. Je v ní dotčen problém, nakolik je člověk tvůrcem svých vlastních osudů a nakolik je nástrojem Osudu, který je zbytečné pokoušet se ovlivnit. Je to tedy rovněž sociologická verze velkého morálního problému — problému zodpovědnosti za důsledky svých činů. Konečně se tento problém týká tak závažného bodu, jaký představují otázky sociální predikce, plánování a možností i mezi kontroly sociálního vývoje.

V kapitole, která následuje, se pokoušíme ilustrovat různé aspekty daného problému tím, že poukážeme na často značně odlišné způsoby, jimiž byl v dosavadní sociologii konceptualizován. O tom, že se jedná o pro-

blém v sociologické tradici nikoli okrajový, svědčí, že příklady variantních konceptualizací mohly být vybrány z americké (R. K. Merton) i francouzské (R. Boudon) sociologie a rovněž z děl klasiků sociologie marxistické.

A. NEZAMÝŠLENÉ DŮSLEDKY JEDNÁNÍ V KONCEPCÍCH NEMARXISTICKÉ SOCIOLOGIE

Robert K. Merton

V nemarxistické sociologii problém nezamýšlených důsledků poprvé explicitně tematizoval harvardský sociolog R. K. Merton. Učinil tak v roce 1936.²⁹ Merton si nedělá nároky na autorské prvenství. Mezi mysliteli, kteří se v té či oné míře uvedeným problémem zabývali, je uveden Machiavelli, Vico, Adam Smith, Hegel právě tak jako Marx s Engelsem a řada sociologů dvacátého století Weberem a Paretem počínaje.

Merton si však klade za úkol pojednat o celém problému systematicky a vně nejrůznějších kontextů, s nimiž se až dosud vždy proplétal. S tím souvisí, že se zaměřuje na nejjednodušší případy zkoumaného jevu, tedy na izolované akty účelového jednání individuálních aktérů. Tím se jeho přístup z poloviny 30. let liší nejen od přístupu Raymonda Boudona, ale také od pojetí, které prezentuje později sám v souvislosti s rozborem manifestních a latentních funkcí.

Při vymezování sociálního jednání je Merton zcela pod vlivem Maxe Webera. Týká se to jak odlišení jednání od chování (podle existence či absence smysluplného motivujícího účelu), tak odlišení čistého typu jednání od typů spornějších (např. od jednání habituálního).

Právě v souvislosti s rozborem jednotlivých elementárních stránek problematiky nezamýšlených důsledků jednání se Merton (již v roce 1936!) krátce dotýká dvou okruhů problémů, které později rozpracoval do podoby svých původních koncepcí: I. otázky manifestních a latentních funkcí; II. problematiky sebenaplňujícího se proroctví.

I. V souvislosti se záměrným jednáním naráží Merton na problém „kauzální imputace“. Jde vlastně o inverzní položení otázky manifestních a latentních funkcí. V případě kauzální imputace jde o to, zda určitý důsledek může být skutečně přiřazen právě určitému jednání. Např. nakolik lze rozšíření organizovaného zločinu v USA přiřadit právě zavedení prohibice? Později Merton celou záležitost formuluje přesně opačně. Začalo ho zajímat, zda vedle manifestní funkce (omezení konzumace lihovin) nemělo zavedení prohibice v USA i další, nesledované dů-

sledky (vzrůst zločinnosti). Takto vzniklo rozlišení funkcí manifestních a latentních.³⁰

II. Druhým problémem, který Merton zaujal při zkoumání důsledků záměrného jednání, je problém dodatečné racionalizace důsledků, které původně nebyly vůbec zamýšleny. Merton to osvětluje příkladem jezdce, který své vyhození ze sedla komentuje konstatováním, že chtěl stejně zrovna sesedat. Podobný motiv rozvíjí Merton později právě při výkladu sebenaplňujícího se proroctví. Hovoří o tom, že tento typ proroctví je omylem, který se stal pravdou, přičemž tato pravda se post facto sama prohlásí za ten nejpůvodnější záměr. Protože má nyní již konec konců pravdu, nikdo nepátrá, zda tomu tak bylo od počátku.

Jádro Mertonovy studie sestává z rozboru příčin, které v jednotlivých případech způsobují, že aktér není schopen správně anticipovat všechny důsledky, k nimž jeho jednání povede. Také zde není obtížné postřehnout rozhodující vliv weberovského kladení otázek, a to dokonce ve dvojím ohledu:

Za prvé, Merton zde vlastně převádí do terminologie nezamýšlených důsledků jednání celé téma weberovského pojetí smyslu vědy. Věda nedává člověku návody pro jednání, pouze mu umožňuje uvědomit si důsledky, k nimž různé varianty jednání s určitou pravděpodobností povedou. Merton opět celý problém obrací a říká: Jedna z významných mezi správné anticipace důsledků vlastního jednání je dána existujícím stavem vědění.

Max Weber, jak známo, se nedomnívá, že by jakkoli dokonalá věda mohla sejmout z člověka odpovědnost za provedení vlastní volby mezi existujícími alternativami. I v tomto ohledu je Merton důsledně weberovský: faktor dosud nepoznaného nemůže objasnit mechanismus nezamýšlených důsledků v celé jeho šíři. Tvrzení, podle něhož „dostatek potřebných informací by sám o sobě stačil k odbourání nezamýšlených účinků jednání“, nepovažuje Merton evidentně za tvrzení pravdivé. Argumentů uvádí hned několik:

a) Vědění společenských věd má stochastickou povahu, neumožňuje predikci každé jednotlivé události.

b) V průběhu všedního života člověk nejedná na základě vědeckého poznání, ale podle svých názorů a představ, které jsou tvořeny jinými způsoby, než s jakými pracuje věda.

c) Člověk zpravidla nemá tolik času a energie, aby je mohl vynakládat na pečlivé zjišťování všech možných důsledků svého jednání. Pokud by na tyto účely příslušný čas a energii přece jen obětoval, je pravděpodobné, že by mu už žádná nezbyla na realizaci vlastního jednání.

Merton tak svou argumentací podporuje Weberovu myšlenku, že věda (jakkoli rozvinutá) není samospasitelná, nevytláčuje a nemůže vytlačit principy každodenního praktického jednání, které fungují s vlastní logikou a vlastní setrvačností bez ohledu na to, zda se jednání odvíjí v éře

vědy a techniky, či nikoliv. (Je ovšem třeba mít stále na paměti, že Mertonovy úvahy se týkají elementárního jednání individuálních aktérů. Sociologicky nesporně zajímavější by bylo zjistit, zda se jeho teze dají použít i na mechanismy rozhodování v rámci velkých formálních organizací.)

Za druhé lze sledovat výrazný Weberův vliv i v Mertonově analýze ostatních příčin, které aktérům znemožňují předvídat adekvátně důsledky jejich vlastního jednání. Merton vyjmenovává další čtyři hlavní faktory stojící v pozadí nezamýšlených důsledků jednání. Jsou jimi:

a) Omyl, který zvláště často vzniká z předpokladu, že jednání, které v minulosti vedlo k žádanému výsledku, k němu povede i nadále. Jde o předpoklad, na němž je založeno veškeré habituální chování.

b) Omyly pramenící z jakési obsese, které nám brání vzít do úvahy určité prvky problému. Toto emoční naladění znemožňuje definovat situaci adekvátně, což může zřejmě vést k mnoha neočekávaným důsledkům.

c) Výhradní zájem o dosažení právě určitého cíle jednání vylučuje z úvahy všechny ostatní možné důsledky.

d) Podobný výsledek může mít výhradní soustředění na určité hodnoty, které mají být jednáním realizovány, což bývá doprovázeno odhlédnutím od všeho ostatního.

Není příliš obtížné identifikovat v Mertonově typologii po řadě všechny čtyři položky Weberovy typologie jednání. Merton zde vlastně představuje tradiční, afektuální, účelově racionální i hodnotově racionální překážky bránící jednajícím odhadnout adekvátně důsledky svého vlastního počínání. Rozdíl je „jen“ v tom, že tytéž kvality, které Weber líčil jako nezbytné předpoklady pro to, aby jednání bylo smysluplné, považuje Merton za hlavní faktory ohrožující ve svých (neočekávaných) důsledcích úspěšnost jednání.

Problematika nezamýšlených důsledků jednání je u Mertona později rozpracována pod hlavičkou manifestních a latentních funkcí.³¹ Podle našeho názoru dochází právě v této souvislosti k výrazné změně v postavení celého problému. Zatímco až dosud se jak vědomé jednání, tak jeho nezamýšlené důsledky zkoumaly výhradně v rovině izolovaných aktů individuálních aktérů, od nynějška se oblast zkoumání obohacuje o sociologicky vysoce zajímavý rozměr jevů „nadindividuální“ povahy. Zatímco manifestní funkce i nadále operují z určité části v oblasti individuálních motivací a subjektivního rozhodování, latentní funkce se týkají objektivních důsledků, které individuální aktéry přesahují a nemusejí být jimi vůbec uvědomovány. Jinými slovy: Merton vědomě přestává směšovat subjektivní kategorie motivace s objektivními kategoriemi funkce. Nezamýšlené přestalo být sledováno ve stejné (individuální) dimenzi jako chtěné.³²

Zdá se, že Mertona zajímá mnohem více význam obou typů funkcí pro

sociologii než pro samotnou sociální realitu. Zkoumá totiž výhradně heuristické cíle sledované tímto rozlišením. Snaží se přitom ukázat, jak uvedené rozlišení:

1. Činí pochopitelnými dříve nepochopitelné vzory jednání (např. magické praktiky) tím, že odkrývá jejich sociální funkčnost.

2. Zaměřuje pozornost sociologie na jevy, které, protože nejsou manifestní, vymykají se chápání běžných sociálních aktérů (včetně těch, kteří zadávají sociologům objednávky).

3. Obohacují sociologické poznání a umožňují konstruovat explikačně silnější teorie.

4. Umožňují očistit sociologickou analýzu od povrchních morálních soudů, které jsou založeny právě pouze na znalostech manifestních funkcí.

5. Konečně umožňují sociálně inženýrským snahám rozhodovat o sociální realitě s všestrannější znalostí věci.

Merton ovšem zůstává funkcionalistou. Z tohoto hlediska je jeho analýza prováděná v termínech manifestních a latentních funkcí ještě ortodoxnější než úvahy z poloviny třicátých let. Zatímco ve svém „weberovském“ období analýzy individuálního jednání byl Merton ochoten připustit, že nezamýšlené důsledky mohou být z hlediska aktéra něčím nežádoucím, později se o takové možnosti již nezmiňuje. Jak manifestní, tak latentní funkce přispívají k přizpůsobení či adaptaci (ať již osoby, skupiny či celého sociálního systému). Jediný rozdíl mezi nimi je v tom, byly-li zamýšleny a uvědomovány, či nikoliv. Bylo by tedy mylné spatřovat v latentních funkcích z hlediska funkcionalismu jakýsi revolucionizující prvek. Naopak, svou koncepcí latentních funkcí Merton vlastně naznačuje, že sociální systém má tendenci udržovat se v rovnovážném stavu i v těch případech, kdy k tomu záměrně nikdo z jeho členů ničím nepřispívá.

Merton tedy nevybočuje z tradičně funkcionalistického chápání, které omezuje záběr badatele pouze na ty skutečnosti, jež přispívají (dokonce i nezávisle na vědomí vlastních sociálních aktérů) k udržování sociálního systému ve stavu vyvážené rovnováhy. Tím je dokonale potlačen potenciálně přítomný dynamizující aspekt koncepce nezamýšlených účinků jako motoru společenské změny.

Raymond Boudon

Radikální verzi úvah o nezamýšlených důsledcích jednání představuje koncepce formulovaná v průběhu sedmdesátých let předním francouzským sociologem R. Boudonem.³³

Oproti Mertonovým „latentním funkcím“ hovoří Boudon přímo o „zvrácených účincích“ (effets pervers) záměrného jednání. Zatímco Merton měl

tendenci hledat v nezamýšlených důsledcích mechanismy, které nenarušují stabilitu společnosti, Boudon vidí v téže instanci mechanismus, který lidem i celé společnosti prezentuje řadu paradoxních rozporů. O nezamýšlených účincích říká: „Ve skutečnosti můžeme bez přehánění tvrdit, že jsou všudypřítomné v celém sociálním životě a že představují jednu ze základních příčin sociální nerovnováhy a sociální změny. Mnoho důvěrně známých sociálních jevů je manifestací či důsledkem zvrácených účinků anebo vyplývá ze snahy eliminovat je“ [Boudon 1977: 5].

Ve snaze o systematizaci všech možných typů zvrácených účinků uvažuje Boudon také možnost pozitivního vyznění důsledků, které nikdo nezamýšlel, zdá se však, že je to jen formální ústupek vynucený potřebami logické precizace pojmu. Jak v příkladech uváděných z dějin sociologie,³⁴ tak ve svých vlastních empirických výzkumech je Boudon evidentně upoután dysfunkčními aspekty nezamýšlených důsledků, jejich zvrácenými efekty.

Svou roli v tom sehrály pravděpodobně z velké části okolnosti, za nichž se Boudon s jevem nezamýšlených důsledků poprvé setkal. Na množství „zvrácených efektů“ narazil, když na přelomu šedesátých a sedmdesátých let prováděl analýzu francouzského vzdělávacího systému.³⁵ Zvláštní podmínky této situace ovlivnily zřejmě celé jeho obecné pojetí nezamýšlených účinků.

Ve Francii se od přelomu šedesátých a sedmdesátých let začala projevovat relativně masová demokratizace školství poklesem hodnoty diplomů při přetrvávajících sociálních nerovnostech. Hlavní paradox, který Boudona upoutal, spočíval v tom, že demokratizace vzdělávací soustavy, od níž se slibovalo zmírnění sociálních nerovností, vedla naopak k jejich fixaci, protože při masových počtech absolventů středních a vysokých škol se omezená poptávka po nich regulovala jinými cestami než podle zásluh ve studiu (konkrétně cestami vyznačenými existujícími sociálními nerovnostmi). Rozčarování absolventů vykrytalizovalo do poznání, že jednání, které jednotlivcům minulé generace zaručovalo úspěch, nedává, je-li aplikováno masově, vůbec žádnou záruku úspěchu.

Právě tuto situaci zobecnil Boudon ve svém modelu zvrácených efektů. Zvrácené efekty nastávají, „když dvě (či více) individuí, usilující o daný cíl, narazí na stav věci, o který neusilovaly a který může být nežádoucí buď z hlediska jednoho z nich, či obou“ [Boudon 1977: 20].

O tom, že za zdroj zvrácených efektů považuje prosté „postavení vedle sebe“ většího počtu jednání vedených stejným záměrem, svědčí i Boudonova terminologie. Kromě „zvrácených efektů“ (effets pervers) či „nežádoucích účinků“ (effets non désiré) užívá termínu „účinek skládání“ (effet de composition).

Boudon klade otázku po příčinách vzniku nezáměrných důsledků. Jeho odpověď však za uspokojivou považovat nelze. Pokud totiž nepřijmeme tezi, která je za ní skryta, tezi o osudové zvrácenosti jakéhokoliv hro-

madnějšího usilování, ocitáme se před další otázkou: kdy vlastně vede větší počet souhlasně orientovaného jednání k úspěchu a kdy k paradoxnímu zvratu původních úmyslů? A tuto, z praktického hlediska velmi významnou otázku si již Boudon neklade.

Boudon sám, zdá se, kloní se spíše k představě o osudové nevyhnutelnosti paradoxního vyznění každé, jakkoliv subjektivně vznešeně motivované akce, stane-li se jevem hromadným. Jeho pojetí nezamýšlených důsledků je nástrojem pro zachycení procesů sociální změny. Je to ovšem model sociální změny, který je z hlediska marxismu nepřijatelný jak pro výklad dynamiky antagonistických společností, tak pro výklad změn ve společnosti neantagonistické.

V prvé řadě jde o to, že Boudonova koncepce změny nepočítá s antagonistickými protiklady, které jsou generovány rozporností zájmů. „Jeden ze zdrojů sociálních konfliktů a odtud i sociální změny pochází z protikladnosti zájmů mezi skupinami. Ale patrně významnější je zvrácený efekt, který naopak vede členy jedné skupiny akceptovat pasivně situaci protikladnou jejich zájmu“ [Boudon 1977: 38]. Taková situace nepřející zájmům skupiny vzniká fatálně, bez vědomého úmyslu kohokoliv. Příznačný je v této souvislosti název jedné z kapitol knihy: „Jak je možné, aby sociální zlo nebylo nikým zaviněno a nikdo z něj neměl užitek“. Boudon zde vlastně opakuje Popperovu polemiku proti tzv. konspirativním teoriím, když tvrdí, že četné krize, nerovnováhy a napětí bývají výsledkem zvrácených efektů, tj. efektů, které nejsou záměrně nikým osnovány.³⁶

Boudon ovšem precizuje Popperovu argumentaci s použitím terminologie teorie her: Konflikty založené na protikladnosti zájmů vycházejí z typu hry označovaného „hra se sumou rovnou nule“. Zde se předpokládá, že výhra jedné je vždy zároveň ztrátou druhých. Avšak logika zvrácených efektů jako zdroje změny je založena na jiném předpokladu. Jsou v ní možné takové situace, ze kterých nikdo nemusí mít zisk, na které všichni doplácují (jako je tomu právě např. při snížení hodnoty vysokoškolských diplomů). Boudon je ochoten uznat existenci konfliktů třídního typu, jeho formulace jsou však zcela zřejmě s marxistickým stanoviskem neslučitelné: „Nežádoucí sociální stavy neplynou nutně ze schopnosti vládnoucí skupiny vnutit svou vůli a své zájmy skupinám ovládaných. Tato struktura hry se sumou rovnou nule není bezpochyby ani nejcharakterističtější, ani nejdůležitější, ačkoliv příležitostně může sociální život charakterizovat“ [Boudon 1977: 56].

Boudonova koncepce bagatelizující úlohu antagonistických zájmů není ovšem z hlediska marxistické sociologie použitelná ani pro výklad dynamiky neantagonistických společností. Na rozdíl od pojetí formulovaného Engelsem popírá (Boudon stejně jako Merton i Popper) možnost postupně eliminovat kritické stavy vyvolané slepým působením nezamýšlených účinků. A Boudon se vyjadřuje dokonce odmítavě ohledně

žádoucnosti takových snah. Jakkoli jsou důsledky zvrácených efektů nepříjemné, „je důležité poznamenat, že zmírnění či eliminace zvrácených efektů implikuje vždy nepříjemné důsledky pro individua i kolektiv“ [Boudon 1977: 6] Zvrácené efekty jsou totiž pouze odvrácenou stranou svobody jednání. Úsilí zamezit zvráceným efektům by přineslo svou daň právě v omezení této svobody.

V tomto bodě odkrývá Boudonova pozice svoji tragičnost. Boudon chce hájit liberalistický ideál individuální svobody jako předpokladu prosperující a harmonické společnosti, i když ví, že liberalisticky chápaná svoboda nevede k prosperitě a harmonii, ale zvrací se do napětí a sociálního zla. Tato pozice ho vede ke dvěma důsledkům:

Za prvé odmítá weberovskou vizi racionálně byrokratické společnosti. Naopak: „všudypřítomnost zvrácených efektů činí málo věrohodným to, co nazvu kybernetické utopie, tj. utopie, které představují společnosti jako programované a programovatelné. Oproti běžnému názoru mi připadá, že moderní industriální společnosti tím, jak získávají na komplexitě, vzdalují se, spíše než aby se přibližovaly ideálu (či postrachu) programovatelnosti“ [Boudon 1977: 13]. K tomu ovšem zcela logicky dodává: „Krátkce, protiklady, které neústí do žádné syntézy, a chronické konflikty, jak se mi zdá, budou muset být pro industriální společnosti mnohem charakterističtější než naprogramování tak žádané jedněmi a tolik obávané druhými“ [Boudon 1977: 13].

S tím souvisí, za druhé, jeho rozšíření pojmu nezamýšlených důsledků. Mertonovy „neanticipované konsekvence“ jsou pouze podmnožinou Boudonových „zvrácených efektů“. Obojí jsou stejně nechtěné a nezáměrné. Rozdíl je v tom, že podle Mertona, pokud se vědě podaří nezáměrné důsledky určitého jednání včas předvídat, může jim být zabráněno. Jde pouze o technickou otázku. U Boudona přibývá nový typ — zvrácené efekty, které mohou být předvídaný, aniž by se jim ovšem dalo vyhnout. Cena za takové vyhnutí by byla totiž příliš vysoká — došlo by ke znásilnění volnosti individuí. Boudonova koncepce tím ovšem zpochybňuje celé weberovsko-mertonovské pojetí vědy. Weberova věda sice nerozhoduje za člověka, nicméně je pro rozhodování užitečná v té míře, v jaké je schopna ukázat důsledky možných voleb. Pro Boudonovo rozhodování už věda nemá žádnou cenu. Je sice schopna ukázat, k jak nepěkným důsledkům zvrácené efekty povedou, ale to je také vše. Poučený člověk i laik budou jednat naprosto stejně (tj. budou hájit především svobodu každé své volby) jen s tím rozdílem, že člověk poučený vědou tak bude činit s jasným vědomím, k čemu to nutně povede, zatímco laik to učiní v blahé naději, že to povede k něčemu dobrému. Boudonova věda tak vykupuje svou jasnozřivost jen závazkem dokonalé bezmocnosti.

B. NEZAMÝŠLENÉ DŮSLEDKY V PRACÍCH KLASIKŮ MARXISMU

V pracích Marxe a Engelse se pozornost věnovaná nezamýšleným důsledkům záměrného jednání projevuje dvojím způsobem. Marx používá model nezamýšlených důsledků implicitně na více místech svých děl, Engels formuluje problém explicitně. Povšimněme si nejprve Marxova použití.

Rovina filozofie dějin

V úvahách z oblasti filozofie dějin je aplikován klasiky marxismu model nezamýšlených důsledků v nejobecnější rovině. Vždyť samotné střídání společensko-ekonomických formací lze považovat za sérii nezamýšlených důsledků spontánního rozvoje výrobních sil v podmínkách relativně fixních výrobních vztahů. Takový výklad je vlastně jedinou možnou alternativou teleologických explikací společenského vývoje. I když přirozeně vždy jsou možné zpětné racionalizace toho, co se již jednou událo, základem tohoto typu pojetí vývoje (který je užit ostatně také Darwinem) je myšlenka, že nutnost se prosazuje v dimenzi „vývoje od něčeho“ a nikoli v dimenzi „vývoje k něčemu“. Promítat účelovost individuálního jednání do historického plánu znamená antropomorfizovat společenské zákonitosti. Dosavadní dějiny se nerozvíjely, aby se něco stalo, ale protože se něco stalo.

Marx s Engelsem vystihují tuto dějinnou logiku nezamýšlených účinků záměrného jednání velmi výstižně v Komunistickém manifestu, když hovoří o dějinném místě buržoazie. Buržoazie nevznikla proto, aby byl kapitalismus, ale proto, že byl feudalismus. Je nezamýšleným produktem výrobních mechanismů vyspělého feudalismu. „Výrobní a směnné prostředky, na jejichž podkladě se vyvinula buržoazie, byly vytvořeny feudální společností“ [Marx-Engels 1970: 34].

Stejná historie se ovšem opakuje v případě kapitalismu. Klasikové marxismu ukazují, jak záměrné jednání buržoazie (soustředěné výhradně na rozmnožování jejího kapitálu) plodí jako svůj nezamýšlený důsledek celou třídu průmyslového proletariátu. Buržoazie zcela nezáměrně nejen dává vzniknout masám proletariátu, ale svým dalším jednáním (velký průmysl umožněný koncentrací kapitálu) mu vytváří navíc podmínky pro jeho sebeuvědomění (růst koncentrace dělnické třídy ve velkých průmyslových centrech). Nezamýšleným důsledkem její výrobní expanze se tak stává paradoxně systematická produkce jejích vlastních hrobařů. Velmi výstižně pak přirovnávají Marx s Engelsem buržoazii k „čaroději, který již nemůže ovládnout podzemní mocnosti, jež vyvolal“ [Marx, Engels 1970: 34].

Rovina ekonomické analýzy

Modelovým případem nezamýšlených důsledků záměrného jednání je Marxem v Kapitálu formulovaný zákon sestupné tendence míry zisku. Jak známo, míra zisku je hybnou silou kapitalistické výroby. Vyrábí se jen to, co lze vyrobit se ziskem. Přitom Marx ukazuje, jak tento centrální motiv vede jednotlivé konkurující si kapitalisty k takovému ekonomickému jednání, jehož důsledkem je zákonitá tendence k všeobecnému poklesu právě míry zisku. Aby se udrželi v konkurenci, jsou jednotliví kapitalisté nuceni zavádět nové výrobní metody, při kterých se zmenšuje poměr variabilního kapitálu ke kapitálu konstantnímu, roste jeho organické složení. To má ovšem (při nezměněné míře nadhodnoty) za následek postupný pokles všeobecné míry zisku. Nízká míra zisku vede k odpadnutí drobnějších kapitalistů ze soutěže, to přispívá ke koncentraci kapitálu, ta usnadňuje jeho další organický růst, čímž se ovšem míra zisku dále snižuje. Marx vyjmenovává řadu faktorů, které působí proti této tendenci, které ji však nedokáží zvrátit. Dochází tak k závěru, že „míra zisku, pobídka kapitalistické výroby a podmínka i hnací síla akumulace, je ohrožena rozvojem výroby samé“ [Marx 1956: 277]. Logická nutnost tohoto nezbytného důsledku jednání kapitalistů se stává pro Marxe nezvratným důkazem toho, že kapitalistický výrobní způsob má pomíjivý, historický charakter. Proces kapitalistické výroby svými nutnými důsledky ničí předpoklady, na nichž je založen a bez kterých nemůže existovat.

Rovina politiky

V práci Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta vykládá Marx mechanismem nezamýšlených důsledků podstatu politických událostí ve Francii mezi léty 1848—1851, především příčiny vzniku druhého císařství. Marx zde líčí, jak se proti buržoazii postavily demokratické instituce, které sama vědomě probojovala v zápase s feudalismem a které za účelem omezení přežitých výsad a privilegií postavila na principu rozhodování většiny. Tyto instituce hrozí obrátit se proti ní, jakmile logikou své hospodářské činnosti „vyprodukovala“ novou většinu, jejíž zájmy byly protikladné zájmům jejím. Buržoazie musela bojovat za demokratické svobody, chtěla-li zlomit moc stavovského feudalismu, musela (nezáměrně) produkovat masy proletářů, chtěla-li zvětšovat svou ekonomickou moc. Výsledný nezamýšlený efekt charakterizuje Marx takto: „Parlamentní režim přenechává všechno rozhodování většinám, jak by neměly chtít velké většiny rozhodovat i mimo parlament? [Marx 1978: 218]. Marx popisuje vzniklou situaci zvrácených efektů: „Buržoazie správně pochopila, že všechny zbraně, které ukula proti feudalismu, obracejí své ostří

proti ní samé, že všechny prostředky osvěty, které zplodila, se bouří proti její vlastní civilizaci, že všichni bohové, které stvořila, se od ní odvrátili. Pochopila, že všechny takzvané občanské svobody a orgány pokroku napadají a ohrožují její třídní panství...“ [Marx 1978: 217].

Cenou, kterou za eliminaci nezamýšlených účinků vlastního jednání musela buržoazie tehdy poprvé zaplatit, bylo — poddat se diktatuře (v tomto případě diktatuře císaře Napoleona III.). Buržoazie mohla tento zvrácený efekt svého jednání eliminovat jedině tak, že si nechala líbit „... umlčet její buržoazní parlament; pro záchranu její neporušené společenské moci zlomit její politickou moc; ...; pro spásu jejího měšce srazit... její korunu...“ [Marx 1978: 218]. Jinými slovy, musela se stát politicky právě tak nicotnou jako ostatní třídy, aby nepodkopala svou privilegizaci sociálně ekonomickou.

Marx zde tedy pomocí mechanismu nezamýšlených účinků vysvětluje mnoho z povahy bonapartismu. To, co je obvykle prezentováno jako na bonapartismu nejcharakterističtější (roztržštěnost a zaostalost parcelových rolníků, byrokracie, armáda, církev, nadtřídní demagogie), se ukazuje jako jevové formy uvedené do pohybu logikou situace buržoazie v konkrétních podmínkách státu sice značně centralizovaného, avšak mnohem méně industrializovaného. Z těchto konkrétních podmínek ovšem také plyne, že buržoazie (vinou slabé industrializace) ještě nemůže vládnout, zatímco šlechta (v důsledku značné centralizace) již nemůže vládnout. V této situaci mocenské rovnováhy buržoazie vědomě ustupuje od demokracie, což je její reakce na nezamýšlené důsledky plynoucí z idey demokratizace v podmínkách počínajícího rozmachu dělnictva. Celá situace se tím přirozeně dále komplikuje.

Všechny tři právě uvedené doklady Marxova použití principu nezamýšlených důsledků se týkají různých stránek téhož předmětu. Jednotícím tématem je historická podmíněnost panství buržoazie. V rovině historicko-filozofické, ekonomické i politické ukazuje Marx vnitřní hlubinnou protikladnost situace buržoazie. Činí tak v kategoriích principu nezamýšlených důsledků záměrného jednání. Přesvědčivost jeho postupu můžeme považovat za důkaz toho, že samotný princip nezamýšlených důsledků záměrného jednání (v marxistickém pojetí) je sociologickou operacionalizací obecného filozofického principu vnitřní dialektické rozpornosti jako hnací síly dějinného procesu. Je přitom zřejmé, že relativně harmonizující Mertonova ani katastrofická Boudonova verze nezamýšlených důsledků těchto dialektických kvalit nedosahují. Merton odtrhává spíše jejich konstruktivní aspekt, zatímco Boudon je fascinován pólem opačným. V marxistickém pojetí však jde o princip, který svou vnitřní rozporností dynamizuje sociální dění. Programovým cílem neantagonistické společnosti je minimalizovat otrěsy a kritické situace, které se po celé období trvání společností třídních prokazovaly jako nerozlučný doprovod tohoto dynamizujícího vkladu.

Právě tento problém (problém možností a mezi zvládnání nezamýšlených důsledků lidského počínání) je výslovně dotčen Engelsem jak v jeho pojednání ze druhé poloviny sedmdesátých let Podíl práce na polidštění opice, tak v jeho díle Ludvík Feuerbach a vyústění německé klasické filozofie.

Na problém nezamýšlených důsledků naráží Engels v souvislosti, která je dnes, bohužel, zvláště aktuální, a sice v souvislosti s „vítězným“ podmaňováním přírody člověkem. Engels přímo hovoří o tom, že každé vítězství člověka nad přírodou má kromě sledovaných důsledků také účinky zcela nepředvídané, které často důsledky chtěné zcela paralyzují.³⁷

V pokroku přírodních věd spatřuje Engels záruku toho, že člověk se může naučit poznávat i ty nejvzdálenější důsledky svého působení na přírodu v rámci výrobní činnosti. Celá záležitost se však neobyčejně komplikuje ve společenských souvislostech. Stanovit vzdálenější společenské důsledky lidské činnosti je mnohem obtížnější než vypočítat vzdálené důsledky přírodní. Engels v této souvislosti hovoří o nezáměrných (zpravidla katastrofických) sociálních důsledcích čistě technických vynálezů a objevů (např. o renesanci otroctví v důsledku okolností, za nichž došlo k objevení Ameriky, o sociálních krizích v důsledku technických vynálezů 17. a 18. století revolucionizujících výrobu apod.).

Buržoazní věda je podle Engelse neschopna zvládnout vzdálenější důsledky bezprostřední lidské činnosti, pokud je ve službě kapitalistů sledujících pouze svůj bezprostřední zisk a ignorujících vše ostatní. Vzdálenější účinky bezprostřední činnosti mohou být účinněji zvládnuty pouze ve společenském řádu, který se dokáže zbavit omezení neustále kladejších kapitalistickým způsobem organizace výroby, uzavírá Engels.

C. ZÁVĚR — SOCIOLOGICKÉ ESPERANTO?

Problém nezamýšlených důsledků jednání není problémem, který by bylo třeba přiřadit nově k otázkám již známým a již řešeným společenskými vědami. Představuje pouze relativně novou (sociologicky vysoce relevantní) formulaci otázek, z nichž celá řada patří ve společenských vědách již tradičně k nejzávažnějším. Právě klíčové otázky společenských věd náležejí ovšem k problémům interpretovatelným (a vskutku také interpretovaným) často značně odlišně, ba přímo protikladně.

Letný přehled problematiky nezamýšlených důsledků by mohl svádet k domněnce, že pouhý překlad sociologických problémů do „jazyka nezamýšlených důsledků“ by mohl přispět k věcné konfrontaci nejrůznějších stanovisek a nejrůznějších problémů. Viděli jsme přece, že takový překlad je možný u autorů velmi vzdálených. Při takové konfrontaci by přinejmenším odpadla terminologická nejednotnost a kontextuální zatíže-

nost pojmů, která až dosud jakoukoliv konfrontaci značně komplikuje, ne-li přímo znemožňuje. Mohlo by se takto vyskytnout zdání, že by snad bylo možné považovat jazyk nezamýšlených důsledků za jakési esperanto v sociologii, za jazyk, který by umožňoval dohovorit se alespoň na tom, v čem vlastně spočívá různost pohledů na sociální realitu. Jak známo, dosud je situace taková, že různé myšlenkové proudy hovoří jazyky navzájem nepřeložitelnými, takže jejich stoupenci často ani nechápou, z čeho je jejich ideová odpůrci vlastně viní. Podařilo-li by se jim vyložit své teze v termínech nezamýšlených důsledků, neznamenaloby to snad, že musejí přijmout totéž stanovisko, ale jen, že se stanou schopni navzájem komunikovat o různosti svých pozic.

Velkou výhodou tohoto jazyka by přitom bylo, že je schopen vyjadřovat jak problematiku empirických výzkumů (viz např. Boudonovy analýzy francouzského školství či Mertonovy rozbory rasových předsudků), tak také otázky nejjobecnější (viz Marxovu a Engelsovu analýzu historické podmíněnosti panství buržoazie). Přes všechny uvedené argumenty zůstává však tato perspektiva silně problematická. Jde o to, že nezamýšleným důsledkem takovéto snahy po věčné komunikaci by patrně byla podstatná deformace velké části témat rozhovoru.

Jazyk nezamýšlených důsledků by svým mluvčím sugeroval (ostatně jako každý jazyk) určité vidění světa. V jeho případě se jedná o paradigma, které je přímým opakem paradigmatu, jež můžeme nazvat „liberální“. Zatímco paradigma liberalismu předpokládá přímou korespondenci mezi jednáním jednotlivce a výsledným stavem celku, paradigma nezamýšlených důsledků zde předpokládá naopak vztah zásadně zvrácený. Je možné, že jednotlivé, dílčí společenské jevy mohou být vyloženy adekvátněji jedním, či druhým paradigmatem. Pokusit se však jediné z nich absolutizovat a představovat ho jako základní princip společenských vztahů vůbec by vedlo k tomu, že by se do řeči nezamýšlených důsledků překládaly i ty jevy, které by nebyly nezamýšlenými důsledky, takže nakonec by už nebylo nic než nezamýšlené důsledky. Korunním nezamýšleným důsledkem takové snahy o ujasnění významů by byla tendenční interpretace, tedy naprosté překroucení významů.

Aniž bychom tedy přeceňovali možnosti zkoumané koncepce, nedomníváme se, že by existovaly důvody, proč ji ponechávat v jejím dosavadním zapomenutí. Už tím, že poukázala na nutnost důsledně oddělovat rovinu subjektivních motivací a rozhodnutí od roviny objektivních důsledků realizovaných rozhodnutí, je tato koncepce jakoby předurčena ke kritice jak fenomenologických proudů, tak směrů pozitivistického sociologismu. Její přiměřený způsob obecnosti může být popudem k neredukcionistické operacionalizaci řady obecných sociologických kategorií a problémů. A konečně její vnitřně rozporný potenciál může snad být využit ke sladění toho, co v dosavadní sociologii vystupovalo jako nepřekonatelná juxtapozice sociální statiky a sociální dynamiky.

